

**ONA TILI DARSLARIDA PRODUKTIV MASHQLAR ORQALI
O‘QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENSIYASINI
RIVOJLANTIRISH**

Osiyo xalqaro universiteti

1-kurs magistranti

Gulhayo Ro'ziboyeva

Ilmiy rahbar: **Avezov Olmos**

Annotatsiya

Mazkur maqolada ona tili ta'limi jarayonida produktiv mashqlar orqali o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish masalasi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi. Produktiv mashqlar o'quvchini tayyor bilimlarni qayta takrorlashdan ko'ra, mustaqil fikr yuritish, mantiqiy xulosa chiqarish, nutqiy vaziyatlarda til birliklarini ongli tanlash hamda og'zaki va yozma matn yaratish faoliyatiga jalb etishi bilan ahamiyatlidir. Maqolada nutqiy kompetensiya tushunchasining mazmuni, ona tili darslarida uni shakllantirishning metodik yo'nalishlari, produktiv mashqlarni tanlash va qo'llashning texnologik asoslari hamda ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, produktiv mashqlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish, refleksiya va baholash jarayonlarini ilmiy asoslangan mezonlar orqali olib borish masalalari ham izohlanadi. Natijada ona tili ta'limida produktiv mashqlar o'quvchining nutqiy madaniyatini rivojlantiruvchi, kommunikativ faoliyatini faollashtiruvchi va ta'lim natijadorligini oshiruvchi samarali metodik vosita ekanligi ilmiy dalillar bilan asoslanadi.

Kalit soʻzlar: ona tili taʼlimi, produktiv mashqlar, nutqiy kompetensiya, kommunikativ yondashuv, matn yaratish, ijodiy fikrlash, kompetensiyaviy taʼlim, baholash mezonlari, refleksiya.

Ona tili taʼlimi umumiy oʻrta taʼlim tizimida oʻquvchining shaxsiy rivojlanishi, fikrlash madaniyati va muloqotga kirishish qobiliyatini shakllantiruvchi muhim fanlardan biri hisoblanadi. Til – nafaqat aloqa vositasi, balki tafakkur shakllanishining ham asosiy omilidir. Shuning uchun ona tili darslarida oʻquvchilarga grammatik meʼyorlarni oʻrgatish bilan birga, ularni real nutqiy vaziyatlarda fikrini aniq, ravon va mantiqan izchil bayon qilishga yoʻnaltirish dolzarb vazifa boʻlib qolmoqda. Bugungi kunda taʼlimga qoʻyilayotgan kompetensiyaviy talablar oʻquvchidan bilimni yod olish emas, balki uni amaliyotda qoʻllashni, muloqot jarayonida oʻz pozitsiyasini asosli ifodalashni talab qiladi. Mazkur jarayonning muvaffaqiyati esa ona tili darslarida qoʻllaniladigan mashqlar tizimi va metodik yondashuvlar bilan chambarchas bogʻliqdir.

Nutqiy kompetensiya oʻquvchining turli kommunikativ vaziyatlarda til vositalaridan toʻgʻri foydalanishi, fikrini ogʻzaki va yozma shaklda ifodalay olishi, matn yaratish va uni tahlil qilish, tinglab tushunish hamda oʻqiganini qayta ishlash qobiliyatini oʻz ichiga oladi. Bu kompetensiya faqat lingvistik bilimlar majmuasi bilan chegaralanmay, balki oʻquvchining fikr yuritish usuli, muloqot madaniyati, nutqiy moslashuvchanligi va ijodiy yondashuvi bilan ham belgilanadi.¹ Ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish oʻquvchi shaxsini ijtimoiy hayotga tayyorlash, uning muloqotga kirishish jarayonida erkin va ishonchli boʻlishini taʼminlash, fikrni bahs-munozara orqali asoslash koʻnikmasini shakllantirish kabi jihatlarida alohida ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotda ona tili darslarida koʻpincha reproduktiv mashqlar ustunlik qiladi. Reprodktiv mashqlar oʻquvchining berilgan qoidani takrorlashi, tayyor namunaga koʻra gap tuzishi yoki maʼlum shaklni koʻchirib yozishi bilan

tavsiflanadi. Bunday mashqlar ma'lum darajada bilimni mustahkamlashga xizmat qilsa-da, o'quvchini mustaqil fikrlashga yetarlicha undamaydi, natijada nutqiy faoliyatda erkinlik va ijodkorlik cheklanib qolishi mumkin. Shu sababli ona tili ta'limida o'quvchining nutqiy faolligini oshiradigan, uni ijodiy faoliyatga jalb etadigan produktiv mashqlarni keng qo'llash ehtiyoji kuchaymoqda. Produktiv mashqlar o'quvchini tayyor bilimni takrorlash emas, balki yangi mazmun yaratish, muammoli vaziyatga yechim topish, matnni qayta tuzish, fikrni asoslash va tahlil qilishga yo'naltiradi.²

Produktiv mashqlarning asosiy metodik ustunligi shundaki, ular o'quvchini dars jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektga aylantiradi. O'quvchi faqat eslab qoluvchi emas, balki yaratuvchi, fikr bildiruvchi, xulosa chiqaruvchi va baholovchi rolini bajaradi. Bunda til birliklari (so'z, gap, matn, uslubiy vositalar) o'quvchi tomonidan ongli ravishda tanlanadi va real nutqiy vaziyatga mos qo'llanadi. Bu jarayon o'quvchining nutqiy tajribasini boyitadi, lug'at zahirasini kengaytiradi, sintaktik qurilmalarni to'g'ri qo'llashga o'rgatadi hamda matn tuzish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Produktiv mashqlar orqali o'quvchining kommunikativ kompetensiyasi shakllanib, u o'z fikrini aniq ifodalash, suhbatdosh fikrini tushunish, dalillash va o'z pozitsiyasini himoya qilish kabi amaliy ko'nikmalarga ega bo'ladi.³

Produktiv mashqlarni ona tili darslarida samarali qo'llash uchun ularni maqsadli texnologiya asosida tashkil etish muhimdir. Bunda o'qituvchi avvalo mashqning didaktik maqsadini aniq belgilashi lozim: nutqni rivojlantirish, matn tuzish, mantiqiy fikrlashni faollashtirish, so'z boyligini oshirish yoki grammatik birliklarni nutqda qo'llash. Maqsad aniqlangach, o'qituvchi o'quvchilarning yosh xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi, mavzuning murakkabligi va dars vaqtini hisobga olgan holda material tanlaydi. Produktiv mashqlar uchun tanlangan material o'quvchini fikrlashga undashi, unda

muammoli vaziyat hosil qilishi, turli javob variantlarini yaratish imkonini berishi kerak. Chunki produktiv mashqning asosiy mezonlari – o‘quvchining shaxsiy fikri va ijodiy yechimidir.

Produktiv mashqlarni tashkil etishda yo‘riqnomaning aniqligi ham muhim omillardan biri sanaladi. O‘quvchi topshiriqni bajarish jarayonida nimani yaratishi, qanday natija kutilayotganini, qanday mezonlar asosida baholanishini tushunib olishi lozim. Masalan, “Matnni o‘qing va unga mos sarlavha toping” kabi oddiy ko‘rsatma ham produktiv bo‘lishi mumkin, ammo “Matnning asosiy g‘oyasini aniqlang, sarlavha taklif qiling va sarlavhangizni 2 ta dalil bilan asoslang” tarzidagi topshiriq o‘quvchini yanada chuqurroq fikrlashga majbur qiladi. Bu esa nutqiy kompetensiyaning tahliliy va mantiqiy tarkibini rivojlantiradi.⁴

Ona tili darslarida produktiv mashqlar ko‘proq matn bilan ishlash jarayonida yuqori natija beradi. Chunki matn tilning barcha birliklarini o‘zida jamlagan murakkab kommunikativ hodisa bo‘lib, o‘quvchining nutqiy tafakkurini rivojlantirishda eng qulay materialdir. Matn asosida produktiv mashqlar o‘quvchini matn mazmunini tushunish, g‘oyani ajratish, muallif pozitsiyasini aniqlash, xulosalar chiqarish, matnni qayta tuzish va davom ettirishga yo‘naltiradi. Masalan, “Matnni o‘qing, uning davomiga mos yakun yozing”, “Matndagi muammoni aniqlang va o‘z fikringizni bildiring”, “Matndagi asosiy fikrni 3 gap bilan qayta bayon qiling” kabi topshiriqlar o‘quvchining nutqiy faolligini oshiradi. Bunday mashqlar o‘quvchining nafaqat yozma nutqini, balki og‘zaki nutqini ham rivojlantiradi, chunki bajarilgan ish natijasi taqdim etilishi, bahs qilinishi va asoslanishi talab etiladi.

Produktiv mashqlar o‘quvchining lug‘at boyligini oshirishda ham katta imkoniyatlarga ega. Ona tili darslarida so‘zlarning ma‘nodoshlari, zid ma‘nolilari, ko‘p ma‘noliligi, frazeologik birikmalarni o‘rganish ko‘pincha nazariy ko‘rinishda qolib ketadi. Produktiv yondashuvda esa o‘quvchi

o‘rgangan so‘z va iboralarni nutqiy vaziyatda ishlatishi kerak bo‘ladi. Masalan, “Berilgan 5 ta frazeologik birikma ishtirokida kichik hikoya tuzing” yoki “Ma’nodosh so‘zlardan foydalanib, bir xil mazmundagi 2 xil gap tuzing va farqini izohlang” kabi mashqlar o‘quvchini til boyliklaridan ongli foydalanishga o‘rgatadi. Bu esa nutqiy kompetensiyaning leksik va uslubiy tarkibini mustahkamlaydi.

Shuningdek, grammatik mavzularni o‘rgatishda ham produktiv mashqlar samarali hisoblanadi. Masalan, fe‘l zamonlari, gap bo‘laklari, so‘z turkumlari kabi mavzularni o‘rgatishda o‘quvchi faqat qoidani aytib berishi emas, balki ularni amaliyotda qo‘llashi, nutqiy vaziyatda to‘g‘ri ishlata olishi lozim. Bunda “Berilgan rasm asosida fe‘llardan foydalanib matn tuzing”, “Sifat so‘z turkumidan foydalanib tavsif yozing”, “Gap bo‘laklarini ajratib, ularning ma’nosini izohlang va gapni kengaytiring” kabi topshiriqlar grammatik bilimni nutqiy faoliyat bilan bog‘laydi. Natijada o‘quvchi grammatik birliklarni faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki real muloqot vositasi sifatida qabul qiladi.⁵

Produktiv mashqlarni dars jarayonida samarali qo‘llash uchun baholash va refleksiya jarayonini ham ilmiy asosda tashkil etish zarur. Ko‘pincha baholash faqat xatolarni topish va ball qo‘yish bilan chegaralanadi. Aslida esa produktiv mashqlar natijasini baholashda o‘quvchining fikrining mustaqilligi, mantiqiyligi, dalillash darajasi, nutqning ravonligi, til me‘yorlariga rioya qilishi, uslubiy moslik kabi mezonlar e‘tiborga olinishi kerak. Bunday baholash o‘quvchini rag‘batlantiradi, o‘z ustida ishlashga undaydi va nutqiy kompetensiyaning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Refleksiya jarayoni esa o‘quvchining o‘z faoliyatini tahlil qilishi, kuchli va zaif tomonlarini anglab yetishi, keyingi mashqlarda o‘zini takomillashtirishga intilishiga yordam beradi.⁶

Produktiv mashqlarni qo'llashda interfaol metodlar bilan uyg'unlik ham katta ahamiyatga ega. Masalan, "Aqliy hujum", "Klaster", "B-B-B", "Insert", "Debat" kabi metodlar o'quvchilarni hamkorlikda ishlashga, fikr almashishga, dalillashga o'rgatadi. Bu esa nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning ijtimoiy-kommunikativ tomonini kuchaytiradi. Guruhda ishlash jarayonida o'quvchi nafaqat o'z fikrini bildiradi, balki boshqalar fikrini tinglaydi, solishtiradi, munosabat bildiradi va umumiy xulosaga keladi. Bu jarayon muloqot madaniyatini oshiradi, nutqiy faollikni kuchaytiradi hamda o'quvchini jamiyatda o'z o'rnini topishga tayyorlaydi.

Umuman olganda, ona tili darslarida produktiv mashqlar o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda strategik ahamiyatga ega. Chunki produktiv mashqlar o'quvchini real nutqiy faoliyatga olib kiradi, uni til birliklarini ongli qo'llashga o'rgatadi, fikrni mantiqan ifodalash va dalillash ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu jarayon natijasida o'quvchi nutqiy jihatdan erkin, ijodkor, muloqotga tayyor shaxs sifatida shakllanadi. Ona tili ta'limining asosiy maqsadi ham aynan shunday natijaga erishishdan iboratdir.

Xulosa qilib aytganda, produktiv mashqlar ona tili ta'limida o'quvchining nutqiy kompetensiyasini rivojlantiruvchi, ta'lim samaradorligini oshiruvchi va kompetensiyaviy yondashuv talablariga mos metodik vosita hisoblanadi. Ularni dars jarayonida tizimli, bosqichma-bosqich va ilmiy asosda tashkil etish o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantiradi, mustaqil fikrlashni kuchaytiradi, matn yaratish hamda tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shunday ekan, ona tili o'qituvchisining metodik mahorati va kreativ yondashuvi produktiv mashqlar samaradorligini belgilovchi muhim omil bo'lib qolaveradi.

Snoskalar (izohli manbalar)

¹ Nutqiy kompetensiya ta'limning kompetensiyaviy yondashuvida asosiy natija sifatida qaralib, o'quvchining kommunikativ faoliyatini ta'minlaydi.

² Produktiv mashqlar o'quvchining ijodiy fikrlashi va mustaqil natija yaratishiga yo'naltirilgan bo'lib, reproduktiv mashqlardan farq qiladi.

³ Kommunikativ yondashuv ona tili ta'limida o'quvchini real nutqiy vaziyatlarga tayyorlashni maqsad qiladi.

⁴ Topshiriq yo'riqnomasining aniqligi o'quvchining mustaqil fikrlash va matn yaratish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

⁵ Grammatik bilimlarni nutqiy amaliyot bilan bog'lash o'quvchining til birliklarini ongli qo'llashiga xizmat qiladi.

⁶ Baholash va refleksiya o'quvchi faoliyatini takomillashtirish, nutqiy kompetensiyani barqaror rivojlantirishning muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva S. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Mahmudov N. O'zbek tili ta'limida kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent, 2020.
3. Jo'rayev R. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2019.
4. G'ulomov A. Ona tili darslarida matn bilan ishlash metodikasi. – Toshkent, 2017.
5. Xolmatova D. Nutq o'stirish metodikasi. – Toshkent, 2021.